

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

**SIR ROBERT FILMER ÉS A PATRIARCHÁLIS
ÁLLAMELMÉLET
ÉRZELMEK, CSALÁD ÉS A HATALOM LEGITIMÁCIÓJA A
KORA ÚJKORBAN**

RIGÓ BALÁZS

Témavezetők:

PROF. DR. FÖLDI ANDRÁS

DR. HABIL. VÁRKONYI GÁBOR JÁNOS

Budapest

2020

I. A KUTATÁSI FELADAT ÉS ANNAK TUDOMÁNYOS ELŐZMÉNYEI

A görög *patriarkhész* szóból származó latin *patriarcha* főnév szó szerint ősatyát, kiváltképpen pedig Ádámot jelenti. Az e szóból illetve fogalomból kiinduló, és ezért patriarchálisnak nevezett állam- és hatalomelméletek különböző korokon és kultúrákon átívelve a családja fölött kisebb-nagyobb mértékű magánhatalmat gyakorló apa mintájára a közhatalmat gyakorló uralkodók és más hasonló hatalmi tényezők helyzetére a két hatalmi viszonyrendszer közötti összefüggések sokrétű kiemelésével az e kapcsolati rendszereknek megfelelő fogalmak egész tárházát használják.

A szakirodalomban a patriarchális állam- és hatalomelmélet kialakulását, annak kidolgozását döntően Sir Robert Filmer 1620-as években megírt *Patriarcha* című művéhez szokás kötni. Az elmélet fő állítása, miszerint az első apák királyok is voltak, és a családjuk (nemzetségük), azaz a társadalom felett kizárólagos hatalommal rendelkeztek, vagyis az uralkodó abszolút hatalommal egyszersmind családfőként uralkodik a társadalom felett, alapvetően két eltérő vonatkozásban jelentkezik a szakirodalomban. Az elmélet megjelenése és kifejtése ugyanakkor meglehetősen gyér, ráadásul féligazságokon, pontatlanságokon, sőt valótlan állításokon nyugszik. Kivételt azon szerzők képeznek, akik a kora újkori államelméletet és politikai gondolkodást vagy rendkívüli alaposággal dolgozzák fel, vagy kifejezetten Sir Robert Filmer nézeteit vizsgálva írják munkáikat. Értelemszerűen Filmer megítélése az utóbbiak körében jóval kedvezőbb, sőt tulajdonképpen csak a célzottan Filmer elemző szerzőknél nem röpködnek a válogatottnál válogatottabb becsmélő jelzők.

Mindazonáltal Filmer és elmélete, amelyet a patriarchalizmus általánosabb fogalmával is illetnek, tulajdonképpen mellőzöttségével tűnik ki az államelméleti munkák közül, mégis meg kell jegyeznünk, hogy John Locke révén annál jóval nagyobb a hatása Filmernek, mint amit a mellőzöttsége indokol. Ugyanakkor azt is hasznosnak véljük, hogy – Filmernek az irodalomban való igen szerény hivatkozottságára tekintettel – a Filmer névvel fémjelzett patriarchális államelmélet szakirodalombeli reflektálódását bemutassuk. Célunk tehát kettős: egyrészt a kora újkori patriarchális államelmélet paradigmatis bementatása, másrészt Filmer eszmerendszerének a részletesebb kifejtése.

A patriarchális államelméletnek az államelméleti szakirodalomban elfoglalt helyéről elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy amennyiben megjelent, akkor a patriarchális állam mint államforma a teokráciával és a patrimoniális állammal sorolható azonos csoportba, mégpedig úgy, mint a kettő között elhelyezkedő típus, amely az abszolút monarchia régebbi formáinak egyike. Jóllehet ezek az államtípusok terminológiai szempontból államformáknak tekinthetők, Hans Kelsen arra hívta fel a figyelmet, hogy tulajdonképpen ezek nem reális államtípusok, hanem különféle államelméleti konstrukciók, amelyek éppen arra szolgálnak, hogy bizonyos, a valóságban megjelenő államokat értelmezni és legitimálni lehessen általuk. Max Weber közvetetten szintén tárgyalta a patriarchális államelméletet, amikor az uralom legitimitásának egyik alapjaként többek között hivatkozott a patriarchális állam jellegadó személyére, a pátriárkára is, akinek az uralma a hagyomány tekintélyén nyugszik. Sir Henry Sumner Maine az összehasonlító és egyben a történeti módszer jogtudományban való szükségességének a védelmében, egyszersmind a természetjog kritikájaként felújította a patriarchális államelméletnek az állam kialakulására vonatkozó téziseit. Maine a szervezett és hierarchizált

római jogi gyökereken, így a *patria potestas*on nyugvó patriarchális családot tekintette többek között annak az alapegységnek, amelyből utóbb a személyek joga is kifejlődött. Maine nézetét értékelve Marc Abélès francia politikai antropológus a római hagyomány nyomatékosságát mellett kiemelte, hogy Maine történeti módszere feltárta a természeti állapot összetettségét és fejlődését, valamint azt, hogy általa lehetővé vált a politikai filozófia végleges elutasítása, mivel a pusztán elméleti, sőt, mitikus eredetkonstrukciók helyett empirikus, antropológiai, etnológiai vizsgálatokat alkalmazhatnak.

Amennyiben Maine művében, ahogy a szerző az előszóban is írta, a római jogot csak elemzése eszközének tekintjük, akkor feltárul a patriarchális államelméletnek a szakirodalomban jelentkező Janus-arcúsága. Nevezetesen az, hogy a patriarchális államelmélet a kora újkori szerzőknél, és különösen eredeti, klasszikus állapotában Filmernél, a szerződéselméletek ellenpólusát, más megközelítésben az uralkodó abszolút, isteni hatalmának igazolását képezte (a patriarchalizmus szűk értelmezése szerint). Ehhez képest a patriarchális államelmélet a legalább bő két évszázaddal későbbi államelméleti irodalomban valójában az állam kialakulásának egyik tudományos, és ebből következően inkább leíró, értéksemlegességre törekvő magyarázataként jelentkezett. Ez az ellenpólus szerep még abban az esetben is igaz, ha tudjuk, hogy Filmer, Locke és a többi, az elméletet értelmező és felhasználó teoretikus heves vitákat folytatott arról, hogy miként jött létre az állam. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy a viták mögött a szerződéselméletek és az uralkodók isteni jogon való abszolút hatalma primátusának a harca állt. Tehát az elméletek eredeti, kora újkori formájukban legitimitási eszközzé váltak, ahogyan azt fent Kelsen is nyomatékossította, későbbi formájukban pedig nem mások, mint az állam keletkezésének tudományos magyarázatai.

Mint fentebb már utaltunk erre, Filmerre, a kortársaihoz és eszmei előképeihez, de akár ellenfeleihez képest is csak igen kevés szerző hivatkozott az államelméleti, és különösen a tankönyvirodalomban. Kivételt jelent Tussay Ákos, aki két alapos tanulmányt is szentelt Filmernek és a patriarchális államelméletnek, amelyet azonban Tussay eszmerendszernek nevezett cikkeiben, utalva arra, hogy jóllehet Filmer végig konzekvens marad nézeteiben, a rendszeres és mindent átfogó államelmélet szintjéig nem jutott el. Tussay egyik tanulmánya a kora újkorban mind elméleti, mind gyakorlati oldalról kiemelkedő jelentőségű kamatszédés lehetőségét avagy tilalmát, míg egy másik tanulmánya a patriarchális államelmélet egyik kulcsfogalmát, a családot elemezte. Noha a szerző Filmer központi gondolatmenetét, a monarchikus abszolutizmust nem fejtette ki, rendkívül fontos adalékokkal, kiváltképpen a család fogalmának tisztázásával pedig Filmer eszmerendszerének egyik kulcs elemével járult hozzá a patriarchalizmus kutatásához.

A patriarchális államelmélet és Sir Robert Filmer a tág értelemben vett történettudományban sem részesült kellő mértékű méltatásban. Ugyanakkor Kontler László és Sashalmi Endre nem tévesztették szem elől sem Filmer munkásságát, sem a róla készült munkákat. Kontler széles körben ismert és idézett művében, „*Az állam rejtelméi*”-ben a kortárs politikai diskurzusba szervesen beágyazva és részletesen ismertette mind Filmer elméletének fő vonulatát, mind az azt feldolgozó szakirodalmat. Sashalmi pedig a legújabb Filmer monográfiáról angol és magyar nyelven is recenziót írt, hogy közelebb hozza számunkra mind Filmer, mind a Filmer-kutatások egyik vezető alakját, Cesare Cutticát. A hazai irodalomból természetesen ki kell emelnünk Nagy Leventét is, aki Filmer első hazai fordítója. Filmer közvetlen elődei ugyanakkor már jobban teret nyertek a hazai történettudományban. Így Tattay

Szilárd jogelméleti munkáival állíthatók párhuzamba Radó Bálint kutatásai, aki főként I. Jakab, de a vele szoros eszmei kapcsolatban lévő Suárez és Bellarmin államelméleti munkáinak is különös figyelmet szentelt.

A külföldi politikai gondolkodástörténeti szakirodalom a fenti, államelméleti, jogantropológiai irodalomhoz képest már jóval árnyaltabban, részletesebben, és egymással néhol homlokegyenest ellentétes megállapításokra jutó módon tárgyalja Filmer munkásságát. Mindazonáltal, alapvetően az eszmetörténet, és azon belül is a politikai gondolkodástörténet talaján állnak. Így megközelítésük és kutatásaik lehetséges irányai is többé-kevésbé determináltak. A patriarchalizmust és Filmert feldolgozó modern történeti irodalom mérföldkövei Filmernek a kortárs szerzőkkel és társadalmi berendezkedéssel, a család és a szűkebb környezet szerepével valamint újabban a kortárs politikai nyelvezettel és ideológiákkal való kapcsolatát vizsgálták. Az állam kialakulásának elméletei, a természetjoggal és a szerződéselméletekkel való összevetésre törekvő, azonban Filmert egyelőre mellőző jogirodalom mellett ezek a szempontok, tehát a társadalom, a család és a politikai nyelv képezik jelenleg a Filmer-kutatások koordinátarendszerét.

Peter Laslett Filmer családját, kulturális környezetét, társadalmi háttérét helyezte előtérbe, és Filmer eszmerendszerét, különösen a felsőbbbség iránti politikai engedelmesség tanát – ellentétben a parlament szerepének a felértékelésével – ennek a háttérnek, azaz a vidéki, angol *gentry* értékfelfogásának és tudatos vagy tudattalan előítéleteinek tulajdonítja. Ugyanakkor a filmeri patriarchalizmus kialakulására a kifejezetten Filmer életében bekövetkező eseményeket sem ő, sem későbbi életrajzírói nem vették figyelembe. Laslett emellett nem tanulmányozta az I. Jakab vagy I. Károly alatti politikai vitákat eredményező kormányzati tetteket, sőt Filmer nézeteit nemhogy a kontinens kortárs gondolkodóival, de még az angolok gondolkodásával sem tartotta összeegyeztethetőnek, mivel őt a kenti, legfeljebb az angol vidéki nemesség reprezentánsának tartotta, mindennemű filozófiai, teoretikus képesség és összehasonlításra való érdem nélkül. Ráadásul Filmer a feledés homályába is veszett volna, ha nincs Locke és a nyolcvanas évek politikai zűrzavara. Ugyanakkor Laslett a kulturális és főként a középbirtokos közeg széles feltérképezése mellett azt is nyomatékositotta, hogy a Filmer család egy genealógiai sikertörténet az amerikai történelemben, mivel a Berkeley-k, Washingtonok, Jeffersonok mind visszavezethetők Sir Robert kivándorolt gyermekére és e gyermek rokoni kapcsolataira.

Gordon Schochet annyiban követte Laslett módszerét, hogy a családra mint környezetre helyezte a hangsúlyt. Ugyanakkor ez nem Filmer saját, vidéki családja, hanem a család általában, amely ráadásul az állam kialakulásában is az egyik, a legfontosabb lépcsőfok. A patriarchalizmus Schochetnél tehát nemcsak a politikai élet, hanem az állam kialakulásának is a rendszerező elve, amelyet Schochet szinte minden XVII. századi szerzőnél, így Locke-nál is feltárt. Sőt, odáig jutott, hogy a család szerepének és a családfő hatalmának a rögzítésében tulajdonképpen vajmi kevés különbség van Filmer és Locke között. Schochet tehát ezzel az értelmezéssel továbbvitte Laslett antropológiai megközelítését, és Filmer nézeteinek erejét abban látta, hogy megfelelt az angol vidék társadalmi berendezkedésének, annak a hierarchiának, amely mind a politikai, mind az apai hatalom igazolására szolgált. Emiatt a megfelelés miatt állította Schochet, hogy a család szerepe az angol politikai életben ténykérdés. Természetesen ez a megközelítés nem választotta szét a politikai és az atyai hatalmat egymástól, sőt azzal kapcsolta össze őket, hogy a politikai hatalmat a családfőiből eredeztette. Így a mű

ideológiai célját kizárólag a társadalmi berendezkedés védelmében, és nem a kortárs politikai vitákban való részvételében, azaz nem a szerződéselméletek és a természetjog elleni harcban, hanem abban a kérdésben látta, amit a család szerepe töltött be a XVII. századi Anglia politikai életében.

James Daly nem osztotta azt a nézetet, miszerint Filmer gondolatai a hagyományos angol vidéki nemesség eszméit tükrözték volna. Sőt, egyenesen azt állította, hogy Filmer szenvedett a royalizmusától, továbbá annyira különleges és ezért megosztó egyéniség volt még a királpártiak között is, hogy alig akadt, aki egyet értett vele. Aki mégis egy véleményen volt vele, inkább mellőzte, aki pedig mégis megemlítette, inkább csak kritikával tette. Mindezen mellőzöttség ellenére, és ebből következően is, Daly Filmert annyira egyedi szerzőnek tartotta, hogy nézeteit egyenesen a filmerizmus kifejezéssel illette. Mindazonáltal, ahogy arra Cuttica is rámutatott, Daly nem vette figyelembe sem a *Patriarcha* belföldi keletkezési körülményeit, sem a kontinentális előzményeket, így Filmer és műve kiszakítása a környezetéből valóban egyediséget eredményezhetett. Mivel Daly a *Patriarchát* főként a megjelenés kori *tory-whig* vitákba és Filmert a nyolcvanas évek szerzői közé ágyazta be, így nem meglepő az az állítása, hogy ha Filmer nem lett volna, a *whigek*nek ki kellett volna őt találniuk. Tehát paradox módon – Max Weber terminológiáját használva – Filmer azt az ideáltipikus angol *toryt* jelentette a *whigek* számára, aki konzervativizmusában volt egyedi, különleges és ezért újító. Daly kiemelte, hogy csak azok lehetnek ilyen személyek, akik érdemeik révén váltják ki az ellenérzést hibáik iránt.

Johann P. Sommerville Filmer műveinek Laslettet követő újabb kritikai kiadásával új életet lehel a kutatásokba. Sommerville leszögezte, hogy a patriarchalizmus és Filmer jelentősége nemcsak abban áll, hogy befolyásolta azok cselekvéseit, akik hittek benne, hanem azért is meghatározó, mert formálta azokat, akik elutasították. Így Filmer nélkül nehéz megértenünk Locke gondolatait. Tehát a fenti szerzőkkel ellentétben nem a *whigek* szemüvegén keresztül kell néznünk Filmert, hanem éppen fordítva. Ráadásul, ha vizsgálatunk irányát megfordítjuk, akkor nem a nyolcvanas évek, hanem a harmincas évek eseményei és a még korábbi szerzők eszméi a meghatározóak, amelyek természetesen a valóságban is hatást gyakoroltak Filmerre, miközben alkotott. Ugyanakkor Sommerville mégsem helyezte súlyt a *Patriarcha* keletkezési dátumára, minthogy azt vallotta, hogy az e műben foglalt gondolatok többnyire már ismertek voltak abban a korban. Sommerville azonban éppen az eszmei örökség bemutatása révén újította meg a Filmer-kutatást, amikor felhívta a figyelmet a holland teológusra, Hadrian Saraviára, akinek gondolatai több kulcsfontosságú megállapításban azonosak Filmerével, így Sommerville őt tekintette Filmer közvetlen elődjének. Sommerville Filmer többi munkáját csak a *Patriarcha* ismétlésének tekinti. Ezzel a hangsúlyokat is szinte kizárólag a *Patriarchára* helyezte, holott Filmer további munkáiban nem feltétlenül a *Patriarchában* látott, és nem feltétlenül azzal megegyező vagy abból következő eredményre jutott. Mindazonáltal Sommerville érdeme, hogy kiszakítva a társadalomtörténet módszertani kötöttségéből, azaz a társadalmi háttérnek mint okozatosságnak az eszmékre gyakorolt hatásából, Filmert a kortárs európai, kontinentális politikai gondolkodásba ágyazta be. Mindemellett Cutticával egyetértésben nyomatékosítjuk, hogy kortárson a XVII. század harmincas, és nem pedig a nyolcvanas éveit és annak szereplőit kell értenünk, amint azt a fenti társadalomtörténeti megközelítés vallotta.

Cesare Cuttica a politikai eszmetörténet nyelvi fordulatának nyomán és a cambridge-i,

újabbban collingwoodianus iskola módszertanával felvértezve haladta meg és vetette el a korábbi, alapvetően társadalomtörténeti, s nézete szerint túlságosan determinista megközelítést. Cuttica rendkívül részletes, a családi kapcsolatokra is kiterjedő életrajzban mutatta be Filmert. Elutasította a revizionista történetírásnak a polgárháború előtti Angliában dívó politikai nyelvezet és nézőpontok egyöntetűségére vonatkozó téziseit. Cuttica így Filmer művét egy tágabb, a kontinense is kiterjedő politikai diskurzus részének tekintette, amelynek keretében mind a művet kiváltó, mind a mű hatásaként utóbb létrejött munkákat egymással ok-okozati viszonyban állítva, ebből következően kontextuálisan elemezte. Filmer későbbi gondolkodókra gyakorolt hatásának és recepciójának a bemutatását már a skinneri módszer iránti hűtlenségnek (sic!) minősítette a szerző. Cuttica megállapította, hogy nemcsak a politikai gondolkodás győzteseinek, hanem a veszteseinek is teret kell nyújtani, mivel mindegyikük elemzésére szükség van ahhoz, hogy megérthessük a kora újkori Európa politikai gondolkodástörténetét. Cuttica ennek keretében azt is vitatta, hogy Filmer nyelvezete alárendelt volna, amelynek szerepe kizárólag az alattvalók engedelmességének és az abszolút uralkodók közjó iránti elkötelezettségének a legitimációját szolgálná. Sőt, Filmer hatalommegosztást és vegyes államformát tagadó abszolutista nézete egyenesen egy volt azon elméleti stratégiák közül, amelyek újragondolásra készítették a kortársak királyságról alkotott nézeteit. Ezek a stratégiák pedig szervesen összefüggtek az I. Károly alatt zajló politikai küzdelmekkel, így Cuttica nemcsak a kortárs nézetekbe, hanem a kortárs politikai eseményekbe is beágyazva elemezte Filmernek a patrióták, tehát a király teljhatalmát a parlament oldaláról fenyegető csoporttal szemben álló royalista nézeteit. Filmer egyik fő aktuálpolitikai célja abban állt, hívja fel a figyelmet Cuttica, hogy a királyt hívja *pater patriae*-nek, miáltal bizonyítani akarja, hogy az uralkodó is lehet jó hazafi. Cuttica ezzel Filmert és a patriarchalizmust szerves kapcsolatba hozta a patriotizmussal, ami az irodalomban eddig legfeljebb a helyi (nevezetesen a kenti) *gentry* társadalmi helyzetének a nyomatókosításában, a régi világ védelmében merült ki, tehát leginkább csak lokálpatriotizmusnak volt tekinthető. Cuttica módszertana tehát egyfelől a politikai eszmetörténet nyelvi fordulatából, annak a térben és időben rendkívül tág, a kontinensre is kiterjedő kontextualista megközelítéséből, másfelől az aktuálpolitikai események meghatározó szerepének a feltárásából áll, amellet, hogy Filmer életrajzával kellő társadalmi háttérrel is szolgált az angol teoretikus családi körülményeinek a rögzítéséhez.

II. A KUTATÁS MÓDSZERE

A patriarchális államelmélet alapján tehát az uralkodók nemcsak a legfőbb hatalom birtokosai, hanem a társadalomnak mint nagy családnak a fejei is, ezáltal az atyai hatalom a közhatalommal átfedésbe kerül. Az elmélet első látásra már a kora újkorban is avíttnek tűnhetett, azonban a kora újkori politikai eszmetörténetben és államelméletben mégis a parlamentarizmus és a népszuverenitás teljességgel aktuális és élő ellenpontját képezte. Sőt, mivel Filmer művei, legfőképpen a *Patriarcha* a Stuartok abszolutizmusra való törekvéseiben az uralkodó és a *toryk* legitimációs érveinek fő forrásául szolgált, valamint mivel benne láthatjuk a természetjog kora újkori elméletének következetes ellenzójét, így Filmer ismerete kiegészíti a korabeli természetjogi tanok megértését is. Hiszen Locke *Két értekezés a polgári kormányzatról* című korszakalkotó műve is döntően, bár nem kizárólag Filmer *Patriarchájának* megcáfolása céljából született meg. Filmer eszmerendszere azonban nemcsak ellenpólus, antitézis, hanem

célja, s egyben tézise a hatalom legitimációja az atyai uralkodó segítségül hívásával. Filmer elmélete azonban Locke gondolatainak kereszttüzeiben és szintézisével a feledés homályába veszett.

A patriarchális államelmélet külön típusként jegyzett és részletesen kifejtett államelméleti modellként az államelméleti szakirodalomban szintén alig jött számításba. A jogtörténet eleve inkább a jelenben ható jogintézmények történetére, eredetére tekint, ezért a természetjogi vonal mindenképpen erősebb, mint az abszolutista, royalista, hiszen az előbbi az emberi és az alapjogok révén a mai napig fennáll. Ugyanakkor mégsem érdektelen a patriarchalizmus vizsgálata, mivel a mindennapi életben, tehát egy hétköznapi alá-fölérendeltséget tükröző viszonyban – legyen az teljesen átlagos vezető–beosztott vagy kormányfő–nép, uralkodó–alattvaló viszony – továbbá a politika azon gyakorlatában, amelyet az az érzelmek szándékos befolyásolásával a saját céljai legitimációjának az érdekében vizsgál és a tömegkommunikáció révén ma is virágkorát éli, annál inkább jelentkezik a patriarchalizmus különböző, gyakorlati megnyilvánulási formái (tág értelemben vett patriarchalizmus).

A historiográfiából vett nézetekből elfogadjuk, hogy Filmert a kortársakon, sőt a kontinentális eszmei elődökön, valamint az őt az 1630-as években ért hatásokon, eseményeken keresztül kell értelmezni, ugyanakkor nem tekinthetünk el az 1680-as években lezajlott recepciójától sem. Értekezésünkben átvesszük továbbá a család fogalmának a vizsgálatát, valamint Filmer gondolatainak a politikai vitában betöltött funkcióját, így az engedelmesség, az uralkodóval szembeni ellenállás kérdését. Más megfogalmazásban, egyetértünk az elmélet uralkodói hatalmat legitimáló funkciójával, és azzal, hogy Filmer azért alkotta meg a *Patriarchát*, hogy honfitársait az uralkodó iránti engedelmességre hívja fel (szűk értelemben vett patriarchalizmus). Az elmélet legitimációs erejét ráadásul az is mutatja, hogy hasonló célokból, azaz az uralkodó isteni jogát elismertető jelentették meg a keletkezéséhez képest bő négy évtizeddel később, így az elmélet legitimációs szerepe megkérdőjelezhetetlen. Fontosnak tartjuk továbbá a teológiai és világi nézőpontot is, amely éppen az isteni jogon való uralkodás miatt nézetünk szerint közel sem választható annyira szét, mint amennyire néhány szerző megteszi. Főleg, ha belegondolunk, hogy mind I. mind II. Jakab mennyire vallásos volt, még akkor is, ha utóbbi nagypapjával ellentétben bigott katolikusként uralkodott. Éppen ezért úgy véljük, hogy Filmer patriarchalizmusának elemzésekor nem létezik egyértelműen szétválasztható világi és teológiai szféra, hanem az sokkal inkább a politikai teológia keretében értelmezhető, mivel a legitimációt tekintve a politikai oldal erősíti a teológiai és *vice versa*. A politikai diskurzus elemzése önmagában ráadásul csak a legitimáció érdekében végzett eszközselekmény elemzése, amely meglátásunk szerint a formát bizonyos mértékig előbbre való tekinteti a tartalomnál.

Nézetünk szerint ezek a historiográfia alapján eddig felsorolt és egymást valójában ki nem záró elméletek szűk, egy adott tere és korra összpontosító értelmezést alkalmaztak. Jogi szempontból a szűk értelmezését a patriarchalizmus jogi, főként természetjogi megközelítése, míg társadalomtörténeti és antropológiai szempontból az angol vidéki nemesség és család szerepének a vizsgálata jelenti. A politikai gondolkodástörténetben a szűk értelmezés pedig kizárólag az I. Károly trónra lépése utáni, esetleg II. Károly uralkodása alatt a kizárási válság alatti politikai vitára, a parlament szerepére és főként a vita nyelvezetére koncentrálnak.

Gordon Schochet nyomán a szakirodalom a patriarchalizmus három fő értelmezését különbözteti meg. Az egyik az antropológiai értelmezés, amelynek lényege az, hogy az ember, és ezáltal a társadalom valamint a politikai hatalom eredete határozza meg annak fejlődését. Ez az eredet pedig a háznéppel, szolgálkkal kibővített családot állítja az értelmezés központjába, amelynek ősi törvényeiből eredően az atya felsőbb-, a nő alsóbbrendűsége és az elsőszülöttek előjogai következnek. A patriarchális család emellett gazdasági egységet, sőt sok tekintetben egy kis államot is képez.

Az erkölcsfilozófiai értelmezés alapvetően a Bibliából vett történeti érveket sorakoztatja fel a patriarchalizmus mellett, amelyeket az engedelmisség öröktől fogva létező erkölcsi kötelességével köt össze, így a hierarchia és az alávetettség sem emberi megegyezés eredménye, hanem a dolgok Istentől származó természetes rendje.

Az ideológiai értelmezés szerint a patriarchalizmus az antropológiai és erkölcsfilozófiai értelmezésből következik. Ugyanis ez az értelmezés a „tiszteld atyádat” parancsát az uralkodóra is vonatkoztatja, akinek így politikai és alattvalói kötelesség engedelmeskedni, mivel az uralkodó atyai jogokkal rendelkezik a népe felett. Ez az elv a Stuartok alatt a közösség államhoz való kapcsolatát is magyarázza. Természetesen ez a kapcsolat, és így az engedelmisség is ténylegesen csak a polgárháborúig érvényesült.

Schochet három értelmezése ugyanakkor nemcsak értelmezés, hanem egy-egy megközelítési mód is a patriarchalizmus mibenlétének vizsgálatában. Hiszen ha az értelmezéseket összevetjük a historiográfiában felvázolt nézetekkel, kutatási irányokkal, akkor az antropológiai elemzés valójában Laslett, Daly és Schochet társadalomtörténeti-antropológiai megközelítésével társítható, az erkölcsfilozófiai, igaz ellentétes oldalról, de Locke követte, míg az ideológiaiak nagyrészt a nyelvi fordulat után Cuttica megközelítése feleltethető meg.

Jóllehet elismerjük a fenti három megközelítés létjogosultságát, mégis érdemesnek tartottuk kiegészíteni azokat egy negyedikkel, amely a fenti politikai eseményekből, különösen a kizárási válságból és az atyaság mibenlétéből következik, ez pedig nem más, mint a legitimációs-emocionalista értelmezés. A legitimációs-emocionalista értelmezés alapján a patriarchalizmus célja a konkrét politikai eseményekre akár valós időben, akár utólagos felhasználás révén adott intellektuális válasz, azaz a hatalom elméleti úton történő legitimációja. Ennek megvalósítása azonban az atya és a családi kötelékek nyomán, az érzelmeket szervesen magukba foglalva, azok erejével valósul meg. Ilyen értelemben új megvilágítást nyer a „tiszteld atyádat” hivatkozott parancsa, mert ennek alapján a legitimációs cél velünk született, és nem csak erkölcsi, hanem ugyanannak a jelenségnek az emocionális eszközével is elérhető, úgy mint „egy család vagyunk”, „az atyátok [ti. a népé] vagyok”. Tehát ebből a megközelítésből az atyauralkodó családfői hatalma a családtársadalom fölött korántsem pusztán metafora, hanem magából az atyai szerepből és a családi létből, valamint az ehhez kapcsolódó érzelmi viszonyokból fakadóan a felek magatartását meghatározó normarendszer. A legitimációs-emocionalista megközelítés ráadásul természetesen számottevő antropológiai elemet is tartalmaz, mivel az ember a családban szocializálódik, abban alakul ki a leghamarabb és a leginkább meghatározó módon embertársaihoz való viselkedése, sőt a család és az atya szerepének kidomborításával a családfő iránti engedelmisség bibliai kötelessége, tehát az erkölcsfilozófiai értelmezés is megjelenik ebben a megközelítésben.

Mivel értekezésünk mind a jogászokat, mind a történészeket szeretné megszólítani, úgy ítéltük meg, hogy a kora újkori államelméletek vizsgálatát – amelyeket a történészek inkább eszmetörténetként értelmeznek, az államelmélettel foglalkozó jogászok pedig vizsgálódásaik során gyakran az anakronizmus csapdájába esnek, mindenesetre szintén igen gyakran az eszmetörténet területére merészkedve elemeznek – a legkevesebb támadási felületet nyújtva alapvetően a historikus módszer alkalmazásával célszerű elvégezni. Talán szükségtelen megjegyezni, hogy a letűnt korok forrásainak elemzése önmagában véve még nem jelenti az explicit formában a XVIII. század vége felé kialakult historikus módszer alkalmazását, amelynek lényege ugyanis az, hogy a vizsgált jelenségeket történetiségükben ragadja meg, különös tekintettel arra, hogy a vizsgált jelenségek milyen korábbi előzmények nyomán, milyen konkrét fejlődéstörténeti folyamatok determináló hatására alakultak ki. Természetesen tisztában vagyunk módszerünk korlátaival, jelesül azzal, hogy amikor jogásként írunk (akármilyen eszmetörténeti megközelítésből) a szuverenitásról, parlamentarizmusról, uralkodóról, az már a bölcsészek számára túl jogászi, az igazán dogmatikus szemléletű jogásznak pedig túl bölcsész. Mégis vállalva a kockázatot, úgy ítéltük meg, hogy ez a komplexebb megközelítés közelebb vezethet minket a múlt egy szeletének a megismeréséhez, nemkülönben a jelen jobb megértéséhez.

A historikus módszer abban mutatkozik meg, hogy a patriarchális államelmélet megjelenését szinte a kora újkor kezdetétől, a XVI. század elejétől egészen Filmerig elemenként és szerzőnként, tematikus és egyben kronologikus sorrendben mutatjuk be. Az eszmetörténeti vonalat tehát a kora újkori államelméleti gondolkodásban megjelenő patriarchális elemek bemutatása és azok egymással való összevetése jelenti. Az eseménytörténetet és a jogi relevanciájú uralkodói cselekményeket számunkra II. Jakab uralkodása jelenti, mivel Filmer recepciója és eszméinek nyílt politikai felhasználása II. Jakab érdekében történt. Ez a felhasználás pedig elvezet minket egy olyan modell felállításához, amely azt mutatja meg, hogy a patriarchális államelmélet igazi ereje valójában a legitimációs-emocionalista megközelítés (a patriarchalizmus tág megközelítése) révén tárható fel.

Az érzelmek szakirodalomban elfoglalt helye kapcsán kell megjegyeznünk, hogy a jogtudományban, főként a jogelméletben az 1990-es évektől kezdve az angolszász jogi gondolkodás eredményeiből kiindulva az érzelmek vizsgálata egyre inkább elfogadottá vált. Különös jelentősége van az 1999-ben megjelent *A jog és szenvedélyei* című kötetnek, amely módszertani és tematikus sokszínűsége miatt, jóllehet alapműként tekintenek rá, mégsem tudott paradigmateremtővé válni. Fekete Balázs tanulmányában a jogtudomány racionalitásából, az érzelmektől való alapvető távolságtartásából, Sajó Andrásról vett fogalommal élve „izolációs téziséből” indult ki, majd bemutatta a jog és érzelmek néven megindult mozgalmat, végül a jog és érzelmek alkalmazhatóságát tárta fel, miközben módszertani fogódzót is kínált.

A jogtudománnyal párhuzamosan, az ezredforduló után az érzelmek története a történettudományban is megjelent, sőt a téma újdonsága és feltételezésünk szerint emberközelsége, sőt átélhetősége, elképzelhetősége miatt egyre inkább teret hódít. Az érzelmek történetének témaköréből mind a külföldi, mind a hazai történészek tollából azóta is számos cikk született és születik. Sőt tematikailag a jogtörténethez is kapcsolódóan konferenciákat is egyre gyakrabban rendeznek az érzelmek és a jog kapcsolatának feltárásához. A család és a patriarchális viszonyok magánjogi (családjogi) oldalról történő elemzése pedig

kifejezetten az egyik meghatározó iránya a jelenkori hazai történettudománynak, nem is beszélve a nőtörténet irányzatáról.

Mindezekből kifolyólag, és követve a kurrens külföldi és hazai kutatási irányokat, Filmer patriarchális államelméletét a politikailag tudatos legitimációs cél figyelembe vételével és az új történetírói és jogelméleti irányzatoknak megfelelően és azokat kombinálva főként az érzelmek, emellett másodsorban, velük összefüggésben a pszichológia oldaláról közelítettük meg. Célunk ezzel a megközelítéssel az volt, hogy a politikai eszmetörténetet, vagy másik oldalról az államelmélet(történet)et interdiszciplinárisan vizsgálva egyszersmind a jogtörténetbe beágyazva hozzuk közelebb a jogászokhoz. A jogi megközelítés főként a dogmatikus nézőpont érvényesítésében, a terminológiában és a hatalom működésének elemzése során, valamint kifejezetten jogi jelenségek, fogalmak, mint például szuverenitás, büntető hatalom, legitimáció vizsgálata során érhető tetten. Ehhez képest az eszmetörténeti irányt a kontextualitás és a patriarchalizmus elemeinek a teoretikusok elméletei alapján való felvázolása jelenti. A történelmi dimenzióban jelentkező érzelmek pedig az eszmék és szövegek, valamint a hatalom működése mögött hol nyíltan, hol rejtetten, de minden esetben feltárulnak.

Ebből az összetettségéből következően úgy gondoljuk, hogy a patriarchalizmus legitimációs-emocionalista értelmezésén túlmenően annak ilyen irányú, tehát az atyauralkodó családfői hatalmának érzelmi oldalról megvalósuló igazolása szempontjából történő elemzése, vizsgálata indokolt. Ebből következően az atyauralkodó és családtársadalom metaforát nem pusztán költői képnek, az író értelmezési keretének, hanem valós jogokat és kötelességeket meghatározó viszonyrendszernek is tekintjük. Így az atyametaphora elemeinek egyesével történő vizsgálatával azt mutattuk be, hogy a legitimációs-emocionalista irányú megközelítésnek van létjogosultsága. A patriarchalizmus vizsgálatát így részben a metafora elemei, tehát az atya, a család és az engedelmesség fogalmai mentén végeztük el. Ugyanakkor bemutattuk azt is, hogy éppen a legitimációs és antropológiai megközelítés miatt nem tekinthettünk el az érzelmeknek a hatalom legitimációjában betöltött elméleti és gyakorlati szerepétől sem. Ezek a fogalmak tehát kiegészültek az érzelmek leírásával. Kiindulópontunk ugyanakkor a szakirodalomban hagyományosan csak az organikus államelmélet keretében tárgyalt korporációs eszme vagy korporációs államelmélet volt.

III. A KUTATÁS EREDMÉNYEINEK ÖSSZEFOGLALÁSA ÉS A TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK HASZNOSÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

A historiográfiai, elméleti és módszertani alapvetést, valamint a Filmer életét bemutató első részben arra jutottunk, hogy az érzelmek felőli és a pszichológiai (antropológiai) megközelítés releváns módszer a kontextualitás és a dogmatikai megközelítés mellett, mivel az érzelmeket kifejező jelzők nemcsak szépírói eszközök, hanem az uralkodói és alattvalói tetteket mozgató valós érzelmeket tükröző megállapítások. A szintén bevezetőnek szánt Filmer életrajznak pedig a hazai irodalomban eddig egy rövid ismertetőn kívül nincs előzménye,

amiként az életrajzi eseményeknek Filmer elméletére gyakorolt hatása szintén kevésbé kapott figyelmet.

A második részben az antropológiai és legitimációs-emocionalista megközelítés alapján a patriarchális államelmélet elemeit vizsgáltuk, és a korporációs eszme felvázolása után, a puszta korpuszt érzelmekkel töltöttük meg, amellyel már teljes embert, valódi organikus lényt kaptunk, aki majd családot alkot, miáltal apává válik, aki ezzel engedelmisséget követel családtagjaitól. Az elemzés és az atyai uralkodó metafora realitása és/vagy mítosza kialakulásának logikai menete tehát az ember, a család, a családfő végül az engedelmisség megjelenésének a leírása. Így bemutattuk, hogy mennyiben élt tovább, maradt meg a hagyományos korporációs eszme, majd azt, hogy a humanisták miként töltötték ki ezt a formát az érzelmekkel, illetve miként vizsgálták egyre inkább a teljes embert a kora újkor teoretikusai, végül azt, hogy a korporációs eszme nemcsak a teljes ember, hanem általában a teljesség, az univerzum rendszerező megértésére is alkalmasnak mutatkozott.

A humanisták az ember teljességét vizsgálták, és a teljes élet elérésére törekedtek, így a test tagjain és az értelmén kívül, az érzelmek és az azokat előhívó emberi tulajdonságok is egyenlő súllyal szerepeltek elméleteikben az államberendezkedés leírásakor. Az érzelmek jelentősége ugyanakkor az állam felépítése mellett, ha felülről, a monarcha személye felől közelítjük meg, leginkább a kormányzás gyakorlatában domborodott ki. Ha az érzelmek jelentőségét a társadalom irányából, alulról vizsgáljuk, akkor az a közélettel vagy más megközelítésben a kormányzattal való elméleti foglalatosságban, másként a politizálásban mutatkozott meg. Az érzelmek így mind a történelmet, mind a kormányzást, utóbbiba beleértve annak gyakorlatát és az arról való gondolkodást is, jelentős mértékben befolyásolni képes tényezők voltak, amelyeknek a feltárására, empirikus lehetőségek híján, a teoretikusok műveit és az uralkodók kiáltványait, memoárjait, intelmeit vizsgálva vállalkoztunk.

A teljes ember államelméleti metaforája után a patriarchális államelmélet hagyományos, szűk megközelítését mutattuk be. Tehát azt, hogy a társadalom és a család, az uralkodó és a családfő egy metaforába sűrítése miként tárul fel a kora újkor első másfél századában. A patriarchális államelmélet kialakulásában az analógiát a jó atyától és a jó fejedelemtől elvárt funkciók azonossága nyújtja, ahol tulajdonképpen számos esetben csak az ellátandó feladat mérete változik, például, hogy hány embert kell megóvni a veszedelmektől, hány főt kell eltartani, hánynak kell biztosítani az anyagi javakat stb. Így bizonyos szemszögből tekintve, az állam kormányzása és a család irányítása közötti különbség csak mértékbeli, mennyiségi, nem pedig minőségi eltérést tükröz, legalábbis ha eltekintünk a mennyiség változásnak a minőségi változásba való átcsapásától.

A kora újkori államelméletekben a kormányzásról való gondolkodás a korporációs eszmétől indulva, az érzelmek és a család mint szignifikáns tényezők bekapcsolásán keresztül eljutott a patriarchális kormányzáselméletig, amelyben az uralkodó családfőként kormányozza a népet mint családot. A családfőnek csakúgy, mint az uralkodónak pedig a családtagok, ahogy a nép is, az elméletekben látott módon, a természet törvényei szerint engedelmisséggel tartoznak. Természetesen, ahogy a jó kormányzásról való gondolkodás a *corpus*, az érzelmek és a család fogalmával telítődött, úgy, ezzel párhuzamosan az apa fogalmának és szerepének is egyre nagyobb jelentőség jutott. Az elmélet összetevőinek a változása eltérő módon alakult. A *corpus* érzelmekkel egészült ki, majd az érzellemmel bíró fizikai test, azaz a teljes ember családdá növekedett. A társadalom leírásának értelmezési keretévé a család vált, amelyben az

uralkodó, felsősége jogán családfővé alakult át. A családfő fogalma ugyanakkor jelentős változáson ment keresztül. Az apaszerep változásával szerves egységben az engedelmisség kifejtésére is ebben a fejezetben került sor. A már említett antropológiai megközelítés az apaszerep funkciójának a leírásában is megmutatkozik, mivel az érzelmek, a család, a tisztelet valamint az engedelmisség szerves egységben az apához való viszonyulásban érhető tetten.

Az értekezés második részében tehát paradigmaticusan bemutattuk, hogy a patriarchális államelmélet elemei, Filmer előtt többek között Machiavelli, Morus, Erasmus, Luther, Bodin, Montaigne, Hooker, Campanella, Bacon államról, hatalomról és kormányzásról alkotott gondolatainak szerves részét képezte. Filmer tehát rendkívül széles alapra építhette eszmerendszerét, amikor a patriarchális államelméletet a Stuartok legitimitásának szolgálatába állította. Ez a széles kör egyben a humanizmus ember- és családközpontúságának a bizonyítékát is jelenti, valamint azt, hogy a hagyományos nézőpontok miként tudnak a gondolkodók eltérő nézetei és személyes céljai szerint olykor egymással is homlokegyenest különböző tartalommal megjelenni.

Az értekezés harmadik részében, a patriarchalizmus atyjának, Sir Robert Filmernek az elméletét önmagában, ugyanezen elemek mentén vizsgáltuk. A fenti, historiográfiai összefoglaló alapján megállapítottuk, hogy Laslett és Schochet társadalmi következménynek és a társadalmi rend legitimitásának, Cuttica pedig inkább politikai nyelvezetnek és eszmerendszernek tartotta a patriarchális államelméletet. Mindegyik szerzőnél közös, hogy legitimitás eszközként tekintenek Filmer munkájára. Jóllehet véleményüket és az általuk bemutatott megközelítések fontosságát osztottuk, azonban mivel a patriarchális államelmélet érzelmi síkját legalább annyira megalapozott és kimutatható fontosságúnak tartottuk, Filmer gondolatait is az eddig követett módon, az érzelmek mentén mutattuk be. A patriarchális államelméletből, elismerve annak társadalmi alapját és diszkurzív politikai eszmerendszerét, elsősorban továbbra is a patriarchális alapokon nyugvó hatalom működését, dinamikáját, különösen annak az érzelmi oldalát mutattuk be, amelyet kiegészítettünk a hatalomnak a király és a parlament jog- és hatásköreiben megnyilvánuló tartalmával. Tehát a történetírásban és a jogelméletben már megjelenő új módszertani megközelítés, vagyis az érzelmek és a pszichológia szerepének a vizsgálata mellett, azért is vizsgáltuk tovább a fenti három, főként érzelmi telítettségű kategóriát, úgymint az érzelmeket általában, nemkülönben a család szerepét és az apaszerepet szoros összefüggésben az engedelmisséggel, mert a patriarchális államelmélet legitimitási funkciója miatt és annak hatékonysága érdekében ezeket tartottuk fontosnak. Más megközelítésből tehát azt vizsgáltuk, hogyan működött, vagy hogyan akarta Filmer működtetni a hatalmat. Ebből következően a király és a parlament helye a jogrendszerben, a törvény fogalma, a nép szuverenitása a statikus tartalmi részt, míg az érzelmek, a működés és annak mikéntje a dinamikus jelentette. Ez a szemlélet részben azonos Cutticáéval, aki a politikai vitának és a politika nyelvezetének a vizsgálata érdekében szintén a dinamikus elemek oldaláról történő megközelítést alkalmazta. A dinamikus tartalom mellett természetesen a statikus elemek, a formai keret sem hagyható ki az elemzésből, így azokat is megvizsgáltuk.

Rekonstruálva Filmer gondolatait, megállapítottuk, hogy a politikai, uralkodói hatalom a kezdetektől fogva természetes és abszolút, hiszen Ádám nem osztotta annak gyakorlásában senkivel. Mivel a monarcha hatalma Ádámon keresztül Isten akaratának megnyilvánulása, e hatalom teljes mértékben legitim, s az iránta tanúsított feltétlen engedelmisség erkölcsi

parancsként Isten iránti engedelmisség is. A patriarchával szembeni ellenállás tehát magával Istennel való szembeszegülés, így az ellenállás és az engedetlenség bűn. Az engedelmisség és hűség pedig erkölcsi kötelesség az atyai uralkodó felé. A nép tűrészatára az engedelmisség és hűség terjedelmét illetően kiváltképpen II. Jakab alatt éri el tetőfokát, aki már uralkodása kezdetén két felkeléssel kellett, hogy szembenézzen. Így koronázásának jelentősége, valamint az új uralkodók iránti kezdeti rokonszenv a szokásosnál is nagyobb jelentőséget hordozott.

A negyedik részben ezért rátértünk a patriarchalizmus gyakorlatának vizsgálatára, bemutatandó, hogy a kormányzás gyakorlata során miként legitímálta a hatalom saját létét az érzelmek és az atyakép segítségével, tehát azt elemeztük, hogy a patriarchalizmus a gyakorlatban hogyan valósult meg. Választásunk II. Jakab uralkodására esett, mivel ő az, akinek a legitimációja érdekében a *toryk* Filmer művét, a *Patriarchát* megjelentették. A kormányzás során egy koronázásról írt *panegyricus*nak, az uralkodó kézzátétel útján való gyógyító tevékenységének és a mindennapi kormányzás során kiadott kiáltványoknak az elemzését végeztük el. Akár a dicshimnuszt, akár a királyi gyógyítást, akár az uralkodói dekrétumokat nézzük, az érzelmek és azok szerepe a király hatalmának legitimálása érdekében nyilvánvalóvá vált.

Ezek az összefüggések és felismerések a kormányzásról, a hatalomról való elmélkedés során természetesen nem kerültek el a kora újkori szerzők figyelmét sem. Sőt, ez a tudás éppen a kormányzásról való gondolkodás antropomorf megközelítése révén vált elérhetővé, hiszen az emberi jelleggel felruházott, megszemélyesített hatalom működése több mint szépirodalmi allegóriába illeszthető írói képzelet, a valóság volt számukra, amint azt a történelmi és saját, kortárs példák is igazolják. Az antropomorf megközelítés tehát egyrészt az érzelmeket vonta a kormányzásról való gondolkodás homlokterébe, másrészt bizonyos érzelmek, például a különféle vágyak vagy félelmek a szükségletek vizsgálatát hozták el. A szükségletek ahhoz, hogy kielégítést nyerjenek, konkrét cselekvéseket igényelnek. A hatalom részéről megvalósított konkrét cselekvéseket pedig kormányzásnak hívjuk, így a szükségletek felfoghatók a hatalom előtt álló feladatként, míg azok kielégítése nem más, mint az uralkodás maga. Ebből következően a koraújkori államelméleti munkákban, jöllehet még nem központi elemként, de nem is odavetett megjegyzésként, hanem már releváns mértékben és részletességgel találhatunk mind az egyén, mind a nép, mind pedig az uralkodó, illetve más viszonyrendszerben az általános emberi lény, a társadalom és a hatalom szükségleteiről, a szükségletek összefüggéseiről, azok rendszeréről valamint hierarchiájáról szóló eszmeftuttatásokat.

Az értekezés utolsó, ötödik részében az elmélet és a gyakorlat fényében a hatalom működésének mikéntjéről egy modellt állítottunk fel, amely nézetünk szerint alkalmas arra, hogy leírja, hogyan működik a hatalom. Majd a patriarchalizmust összevetettük ezzel a modellel, és így bemutattuk azt is, hogy mi adja a patriarchális államelméletnek és gyakorlatának a mai napig tartó szívósságát.

Az értekezés tudományos eredményei elsősorban az egyetemes és összehasonlító jogtörténet valamint az államelmélet és politikai gondolkodástörténet, másodsorban a kora újkori eszmetörténet, így különösen az irodalomtörténet oktatása és tudományos művelése során hasznosíthatóak. Az értekezésben tárgyalt fogalmak, intézmények (állam, család, apa, király, engedelmisség) többsége szerepel az államelméleti és jogtörténeti tankönyvekben, ugyanakkor ezen fogalmak és intézmények megközelítésmódja és az értekezés módszertana lehetővé teszi, hogy a hozzájuk lazábban kapcsolódó fogalmakat szintén hasonló módszertannal

lehesse a továbbiakban vizsgálat alá venni. Mivel az érzelemtörténet és a pszichohistória tudományága és módszertana napjainkban a történettudományban és a jogelméletben (jogbölcseletben) is még csak a szárnyát bontogatja, míg a külföldi jogtörténeti tudományosságban is csak elenyésző mértékben, a hazai viszonyok között semmennyire sem létezik, ezért az értekezésben alkalmazott új módszertan révén a jogtörténeti kutatások is új irányt tudnak venni. Minthogy az érzelmek nem ismerik az országhatárokat, az érzelmek és az antropológia oldaláról tett vizsgálati megközelítés a hagyományos és legfőképpen hazai intézmények dogmatikai elemzését meghaladva a nemzetközi vérkeringésbe is be tudják csatornázni a hazai jogtörténetet.

A Sir Robert Filmerről írt monográfiák és tanulmányok szintén újabb irányt vehetnek, és a patriarchalizmus eszmerendszere, főleg annak tág megközelítése révén, paradigmaticus vizsgálatok tárgyát képezhetik, azaz a kontextualitás és az antropológiai fogalmak egyetemessége által ki tudnak törni Filmer munkásságának szűk értelmezéséből, és további európai összehasonlításra nyújthatnak alkalmat.

A humanista politikai filozófiai írásokból kitűnik – és ennek már a humanisták is teljességgel a tudatában voltak –, hogy a hatalmat, annak gyakorlatát és gyakorlóját, az uralkodót, illetve a népet vizsgáló írások nemcsak elméleti, hanem gyakorlati haszonnal és hasznosíthatósággal is bírnak. Az érzelmeknek az értekezés Machiavellitől II. Jakabig terjedő politikai felhasználására ugyanis az értekezés számos gyakorlati, kézikönyvszerű tanácsot tartalmaz, ehhez képest a kérdés tulajdonképpen mindig csak az volt, és mind a mai napig az, hogy jó vagy rossz kezekbe kerül-e a hatalom gyakorlása.

IV. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN KÉSZÍTETT PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE

RIGÓ B.: A 16. század három teoretikusa – avagy milyen a jó fejedelem? Összehasonlító forráselemzés a humanista államelmélet szemszögéből. *Themis* 2016. június. 117-150.

RIGÓ B.: Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. In FAZEKAS M. (szerk.): *Jogi tanulmányok*. Budapest, 2016. 275-284.

RIGÓ B.: Hatalmi legitimációs eszközök Aphra Behn II. Jakab koronázása alkalmából írt költeményében. *Jogtörténeti Szemle* 2016/4. 68-83.

RIGÓ B.: Sir Robert Filmer élete és a patriarchalizmus keletkezésének Filmer személyében rejlő okai. In KONCZ I. – SZOVA I. (szerk.): *A 15 éves PEME XV. PhD-Konferenciájának előadásai*. Budapest, 2017. 159-168.

RIGÓ B.: Sir Robert Filmer patriarchális államelméletének gyökerei a kora újkori eszméáramlatok tükrében. *Jogtudományi Közlemények* 72 (2017) 2. 66-75.

RIGÓ B.: II. Jakab (1685-1688) két intelme fiához (1692, 1703) – Forrásközlemény. *Themis* 2018. június. 103-135.

RIGÓ B.: II. Jakab (1685-1688) államelmélete – Fejedelmi paraineses a száműzetésből (1692). In FAZEKAS M. (szerk.): *Jogi Tanulmányok*. Budapest, 2018. 285-295.

RIGÓ B.: A római történelem mint legitimációs eszköz a kora újkori angol politikai gondolkodásban. In MENYHÁRD A. – VARGA I. (szerk.): *350 éves az Eötvös Loránd*

Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. Budapest, 2018. 88-100.

RIGÓ B.: The Methods for the Legitimacy of the Succession of James II in Aphra Behn's Poem for Coronation. In AMOROSI, V. – MINALE, V. M. (ed.): *History of law and other humanities: Views of the legal world across the time.* Madrid, 2019. 315-327.

RIGÓ B.: Norms and Legal Practice of Patriarchalism according to James II's Advices to His Son (1692). *Studia Iuridica* [Warszawa] 80 (2019) 319-334.